

ТРИЗУБ - REVUE HEBDOMADAIRE - **ТРИЗУБ**
UKRAÏNIENNE

Число 24 (282) рік вид. VII. 21 червня 1931р. Ціна 2 фр. (Prix 2 fr)

Париж, неділя, 21 червня 1931 року.

Ми навмисне присвятили багато місця в минулому й цьому числах «Тризуба» тому, що і як діялося на останньому зібранні загальному Унії Товариств для Ліги Націй в Будапешті. На той докладний огляд заслуговує і поважність питаннів, що їх там порушено, і позиція українська, виразно там зазначена, і — що найважливіше — те відношення, яке вона до себе викликала.

Ми з особливою приемністю підкреслюємо, як глибоко зачепив зібрання голос перестороги нашої делегації перед загрозою зі Сходу, підкреслюємо, який сприятливий відгук зустрів протест її проти допомоги совітам, що її собі на шкоду дає їм Європа.

З продовження звіту, який ми містимо сьогодні, видно, що резолюція Українського Товариства про необхідність досліду становища політичних в'язнів в совітах здобула, не зважаючи на певну опозицію, більшість в політичній комісії і що її одностайно прийнято загальним зібранням.

Таке відношення до цих питаннів вільної громадської думки Європи особливої ваги набуває на тлі офіційного оптимізму, що приводить керуючі кола європейської політики до сприятливого трактування можливості політичних і економічних зносин з совітами, які тримають силою в окупації Україну і інші поневолені Москвою землі.

Про це писали ми минулого разу, зазначаючи наші протести, які

сьогодня ще не доходять ніби до свідомости сильних світу, офіційних керівників сучасної політики.

З тим більшим задоволенням одмічаємо ми ті настрої нам сприятливі, які знайшли свій вираз в становищі представників громадських кол ріжних європейських націй на асамблеї в Будапешті.

Коли згадати ту ролю, яка належить зібраним під егидою Унії Товариств для Ліги Націй політичним, науковим, публіцистичним силам у виробленні громадської думки, отієї світової опінії, — то безперечно в позиції, зайнятій Унією що-до внесків нашої делегації, можна добачити не лише розуміння ваги української справи, яке де-далі зростає, але й взагалі симптом дуже показний. Це симптом початку загального зламу в світовій опінії що-до всього комплексу проблем, що їх ставить на порядок денний існування на Сході Європі червоної диктатури та окупаційної влади.

Симптом тим поважніший, що впливів тієї світової опінії врешті, раніше чи пізніше, не можуть увійти і офіційні творці політики міжнародної.

Пам'яті П. І. Холодного.

Минає рік, як смерть передчасна забрала від нас Петра Івановича Холодного. Забрала в розцвіті сил й кебети.

Організаційний Комітет вшанування його пам'яті у Львові вдався до мене, щоб я написав про нього, як про педагога.

Подаю нижче жменю спогадів. В них нехай знайдеться кілька рис для вияснення його постаті, фактів, нехай дрібних, для його біографії, матеріалів для його характеристики. Кажу, про нього таким, яким його знав, яким його бачив, бачу і уявляю досі, яким зостався він у моїй пам'яті.

Але виконати бажання Організаційного Комітета — написати про нього, як про навчителя — не можу. Нехай це зроблять інші — педагоги-фахові, що школі життя своє віддали і праці для освіти ніколи не кидали. Краще це зроблять його учні, яким він стільки дав і які його шанували й любили. Та до того, на мою думку, вчителювання П.

І. лише епізод в його житті і до того епізод не характерний для його постаті і діяльності.

Яка глибока правда в народній мудрості. Приказка каже: «а бодай ти діждав чужі діти вчити». А за часів дореволюційних педагогічна діяльність, що притягала до себе найбільше свідомих українців, справді, ніби, виправдувала отой недобрий зміст, що його вкладала народня мудрість в те побажання чи кляття. В чужій школі чужою мовою ми вчили — і що найгірше — ч у ж и х д і т е й, чужих національно.

П. І. Холодний 1921 р. в Тарнові.

В тій школі, якої душею був П. І., якої директором беззмінним був він, і де вчителював і я, пам'ятаю лише кілька учнів-українців. Це нечисленні діти з українських родин — Холодні, Чижевські, Корчаки-Чепурківські, Шмігельські та інші, а решта — росіяне, поляки і найбільше жиди.

Коли я оглядаюся нині на минуле, то мені шкода тих років, що їх оддали ми на вчителювання в чужій школі. То капітал духовний, що його витратили ми на чужій роботі, капітал, що йшов на чужі потреби, чужих людей. Той капітал нашому краю відсотків навіть не повернув. То марне витрачена молода сила. Роки вчителювання за-

молоду здаються мені літами, що марно пройшли. Та годі. Ці міркування мимоволі повертаються у варіації старої теми: «Si la jeunesse savait, si la vieillesse pouvait».

Коли нас усіх забірала для шматка хліба ота служба Мамоні у чужій школі, не зоставляючи для Бога вільної хвилини, то ще міцніше тримала вона в своїх обіймах покійного, бо він стояв на чолі школи, був її директором.

Коли що позитивного з національного боку можна одмітити в педагогічній діяльності П. І., — по-за тією течією національною, що йому і його товаришам удавалося втиснути у вузькі рямці офіційних програм, — то це хіба те, що школа, якою він керував, давала притулок свідомим робітникам українським, яким не легко було в тодішніх умовах знайти лекції. В тій школі пам'ятаю вчителювали С. Ф. Русова, Д. І. Дорошенко та інші. Вона примістила і мене «по вільному найму», коли мене було вигнано з міністерства освіти. Школа та звалася — звичайно по російськи — «Комерційна Школа І-го Товариства Вчителів». Слід може ще зазначити, що покійний П. І., коли ми розпочали будувати власний будинок для школи, гаряче підтримав заходи того, хто пише ці рядки, надати школі, хоч зовнішне, українського вигляду. Замість тривіального ренесансу, в якому вже було розроблено фасад і розпочато будування, наш молодий архітектор Коробцов розробив проєкт фасаду в стилі українського бароко. Своєю красою і оригінальністю він переміг і фасад було зроблено за тим проєктом. Це був у Києві, по-за невдалою в архітектурному відношенню школою ім. Грушевського перший шкільний будинок в українським стилі.

Та праця в школі в життю Холодного лише епізод.

Для мене образ небіжчика ширше. Холодного, його на прочуд ріжносторонню натуру трудно вкласти в тісні рямці якогось фаху. В ньому було щось од тих майстрів раннього Відродження, ріжносторонності, багатству одарованости, широчині знання і інтересів та ріжноманітності праці на усяких ділянках духу людського яких ми не перестаємо дивуватися й досі. Холодний для мене — вчений, педагог-творець, організатор, маляр, громадянин, борець за Україну, державний муж і найширше — чоловік.

* * *

Родом з Переяслава, з українського доброго старого міщанського роду. З того міщанства, органічно зв'язаного з рідною землею, що не поступалося своїм місцем ані шляхетству, ані козацтву, певного свого права, гордого з нього, нашого міщанства старосвітського, що ним трималася Магдебургія. Його дід чи прадід був останнім войтом Переяславським перед скасуванням права Магдебургського за Миколи І-го.

Це проступало вже в його зовнішньому вигляді. Огрядність, округле обличчя, підстрижені вуси нагадували собою характерні типи нашого давнього міщанства. Одягніть його в кунтуш, і перед вами,

ніби оживе постать Балабухи з старого портрету в давній київській ратуші, постать, що її можна поставити поруч з малюнками Рігельмана.

А в буйній чуприні чорній, густо притрушеній снігом, чи не озивалися геть давніші віки: в його обличчі, — як то часто і до нині трапляється на Пороссі чи на Посуллі — було щось од торка чи чорного клубка.

Та очі добрі і глибокі, короткозорі очі інтелігента, єднали ті риси в його обличчю, в яких позначилися віки стародавнього роду, з сучасністю, одбивали в собі щось од нашої інтелігенції.

Він з діда-прадіда син переяславської землі. Міцно зв'язаний з нею, з рідним хутором. І та земля поклала свою печать на всю його постать: ніби міцна і разом з тим якась надзвичайно лагідна, м'ягка, спокійна статура, і оті добрі короткозорі очі, завжди в окулярах. Поєднання сили й лагідності. Ота м'яккість, що глибоко проймала його натуру, отой спокій, що світився в його очах, ота промениста теплота, що її почували близькі до нього, давали йому можливість говорити прикру правду в очі людям, знаходити для неї потрібні слова — і гострі, і не образливі.

Знання народнього побуту, любов до рідної пісні, вміння її майстерне передати, глибокий ліризм внутрішній наскрізь проймали його вдачу. Згадую, яке незабутнє вражіння робила пісня: «Ой, зійшла зоря вечірвоя, над Почаєвом стала...» в його простій і в тій простоті надзвичайно щирій і глибокій інтерпретації. З теплої сутіні весняного вечору виступала на чужині перед слухачами картина нашого рідного минулого. Співаючи, він переживав, видно, сам те, чому пізніше дав пластичне втілення.

Далі не можу не відмітити його любови до природи. Природу він любив і розумів її. З нього був пристрасний рибалка. Пам'ятаю, влітку року 1921, перебуваючи в Тарнові, ми часто ходили з ним разом з нашими молодими приятелями за дев'ять кілометрів на Дунаєць. Кидали місто на день, два або й три і отаборювалися в березі в лозах. Не можна й досі забути ті літні ночі коло багаття над водою — дружніх розмов, тихої пісні; з берега Дунайця думками линули ми далеко на схід — у рідний край, «на тихі води, на ясні зорі». Як одповідала настроям його і нашим книжка Максима Рильського — поета, що так само любить і розуміє природу, книжка, що дійшла тоді до нас з Києва: «Синя далечінь»... А «Рибальське послання» його було ніби до нас писане з далекого краю.

Йому була вроджена простота — у всьому, в одежі, в поведженню. Потреби його були аж надто обмежені. Я бачив його життя в вагоні під час евакуації безконечних; довгий час разом з ним одним життям жили ми на чужині, зазнавши тарнівських злиднів. На себе він майже нічого тоді не витрачав, жив на харчах св. Антонія. І часом впрост ми дивувалися, чим і як він тримається і не тільки тримається, а ще й працює, працює напружено, розвивається далі. Та пережите фізично з тими глибокими слідами в нашій психиці, що їх не могла не залишити по собі наша боротьба та невдача її останнього етапу, певно позначилися і на його міцному організмі, надломали цю черноземну силу.

Певно, і пізніше не легко жилося покійному. Всю силу давав він на працю, а надломаний організм не витримував того напруження. Хворість знайшла для себе сприятливий ґрунт. Треба було рятувати життя і лікуватися серйозно й систематично. І тут наша постійна драма — драма емігрантів: нема грошей. Товариші, що знали ближче життя П. І. за останній час, б'ють на гвалт, пишуть листи всюди і до мене в Париж: треба рятувати Холодного, треба здобути гроші, а їх нема. І з болем в серці відповідаєш, що нема звідки взяти. Нема на хворість, на своєчасне лікування людини близької і потрібної для справи. І найгірше, що на смерть, на похорон кошти таки знаходяться, хоч позичені, бо треба-ж по людськи поховати покійного. Це мій, це наш гріх перед пам'яттю чоловіка, гріх його товаришів, гріх еміграції. Але чи ж тільки наш? Чи жив він останні роки в чужому краю, серед чужих людей? Хіба не близькій, рідній Галичині віддав він останню снагу, останні сили? А чи ж вона за життя його свого часу подбала як слід, щоб врятувати життя майстра, який стільки їй дав?

Ми ще взагалі не уміємо цінити наших видатних людей і дбати про них.

А Холодний видатною людиною був. По-за широкою освітою, глибокою вченістю, обдарованістю та ріжносторонністю його натури, в ньому була велика внутрішня сила — він мав здатність впливати на людей. І люде, особливо молодь, охоче тому впливові піддавалися, горнулися до нього, слухали його.

І не диво. Імпонувала незломна твердість його переконаннів, ясно вироблена ідеологія патріота-державника. Член Старої Київської Громади, ТУП'а (Товариства Українських Поступовців), він належав до гурту тих вірних до кінця, що, вийшовши з Києва, не кинули і не кидали далі боротьби за визволення України та за її державність.

Самостійність України — був його символ віри. Разом з покійними Євгеном Чикаленком, Павлом Чижевським та іншими, що від нас тут уже одійшли, він визнавав непохитно той принцип, що ставить над партійним і класовим — національне й державне. Громадянин з тонко розвиненим почуттям обов'язку, він завжди брав в нашому життє діяльну участь і стояв в самому його осередку.

В страстні дні 1918 року, під час гетьманського перевороту, саме в його помешканню на Бібіковському бульварі відбувалися наради представників наших політичних партій. Їх учасники, певно, пам'ятають добре усі драматичні перепетії тих нарад та розмов з німцями, що скінчилися нарешті відомим Гренерівським: «Zu spät»... Та й тут на чужині, доки дозволяло здоров'я, коли тільки десь зібралися ближчі товариші по визвольній боротьбі обміркувати становище та порадитися, що робити на далі, завжди між ними був і Холодний, хоч би йому для того треба було і роботу для шматка хліба кинути і здалека приїхати... Пам'ятаю його в останне на еміграційній конференції в Празі 1929 року.

Він був із тих, хто переконаний, що віра без діл мертва єсть. І тому він, з натури спокійний, м'який, лагідний став борцем, борцем твердим і незломним, борцем за українську державність. непохитно ві-

ряючи, що тільки у власній, не від кого незалежній державі — рятуюнок і щастя України, він, всього себе віддав боротьбі за наше визволення та праці на відбудовування нашої державности. В тій боротьбі, в тім служенні не знав він компромісу. Йшов на труд, на жертви, не легкі йому особисто. Залишив у Києві сім'ю, яку тепло любив, долею якої побивався. Разом з урядом і армією УНР ділив усе, разом залишив рідний край і подався на еміграцію.

Київська політехника дала Україні з своїх професорів двох людей, що ім'я своє зв'язали з боротьбою українського народу проти Москви за волю і державність. Люде ті опинилися в протилежних ворожих таборах: це Затонський і Холодний. Два українці і два антиподи. Затонського його інтернаціоналізм, що визнає українське національне лише jako засіб для підпорядкування, підбиття України інтернаціональній доктрині, привів на службу Москві і зробив з нього слухняне знаряддя, поставивши його проти рідного народу. З Холодного його органічний націоналізм зробив борця за визволення краю нашого та за його самостійність, борця непохитного і діяча, вельми заслуженого перед рідним народом. На наше глибоке переконання, шлях кожного українця — це шлях Холодного.

* * *

Заслуги Холодного перед Україною? Перше за все, він — о р г а н і - з а т о р і т в о р е ц ь в близькій йому — через його фах педагогічний — царині народньої освіти. Близько бо став він спочатку самого до Генерального Секретаріату, а потім до Міністерства Освіти, — він був товаришем міністра, а пізніше міністром. На П. І. в міністерстві лежала вся організаційна справа, вся внутрішня робота, він головував у безлічі комісій, направляв їх працю в одне річчє, підготовлював законопроекти. Він взагалі був душею міністерства і він зостався нею за всяких обставин, при всяких перемінах. Коли мені після недовгого урядування, під час якого я мав в П. І. надзвичайно цінного і працездатного та досвідченого помішника, прийшлося через кілька день по оголошенню гетьманства залишити міністерство, я видав останнього наказа, яким оголошував, що, уступаючи обставинам, складаю за себе обов'язки міністра, і закликав співробітників залишатися на місцях та продовжувати працю далі на благо українського народу во ім'я його державности. Видаючи того наказа, я знав, що залишаю справу в певних руках, в руках Холодного, який зостався товаришем і за нового міністра Василенка. На зміну гетьманові прийшла Директорія, мінялися уряди, — ліві, праві, — мінялися міністри, переносився з одного міста до другого осідок міністерства, яке мандрувало в вагонах, а Холодний зостався на місці, і з нього не сходив до кінця. Він працював, не покладаючи рук, клав підвалини міцні і тривалі під новий будинок української школи. Ухвалений радою міністрів законопроект про єдину школу — школу сучасну, національну, справжню народню, — це діло його життя. Це пам'ятник найкращий його творцеві — П. Холодному.

школи. Ні, більше. Він був і мужем совіта, з голосом якого рахувалися державним діячем, який близько до серця приймав усе, що торкається нашої збройної боротьби і вплив якого позначався і на інших сферах життя нашою державного.

Пригадується мені такий випадок з нашої визвольної війни року 1920. Він може бути ілюстрацією до вищенаведеної думки. Після того, як Буденний проламав фронт, українські і польські війська подавалися під тиском совітської армії на захід. Перейшовши за Збруч разом з частинами нашої армії, які займали південь Галичини, уряд УНР в половині липня опинився в Станіславові. Тут сталася така подія. Яюсь вночі місцевий польський комендант, оточивши жовнірами го-стинниці, де мешкали наші міністри, явився до голови уряду і запропонував, посилаючися на розкази, що він ніби їх має, негайно виїхати з Станіслава на захід. Наш уряд запротестував проти такого нечуваного поведження і заявив, що він з Станіслава нікуди добровільно не виїде, а уступить тільки перед збройною силою. Всі намагання польського коменданта яюсь переконати не дали наслідків. В кімнату, де зібралися міністри, введено було відділ озброєних жовнірів і під наставленими багнетами уряд наш виїхав на двірець. Туди вдосвіта з усього міста зібрані були здивовані урядовці, і вранці в потязі під озброєною вартою рушили ми на захід до Тарнова, залишаючи мимоволі нашу армію саму і пориваючи зв'язок з нею.

Найбільше нас непокоїло одне. Коли нас усіх глибоко обурило таке поведження союзників і непокій за долю дальшої боротьби викликала сама можливість подібного гвалту, то щож могли уявити собі в діевій армії? Уряд арештовано, вивезено кудись під озброєною вартою... Що робити? І це в момент загального одступу перед тоді переможним супротивником. Які наслідки цей гвалтовний вчинок польського коменданта може мати далі?

Треба було повідомити армію про те, що сталося, про становище нашого уряду, та подбати про те, щоб, не зважаючи на цю прикру подію, і командування наше, і козацтво зберегли спокій, необхідний для провадження військових операцій, та дожидали терпляче дальших пояснень.

От тоді рішено було вислати негайно до дієвої армії одного з міністрів, і вибір наш спинився на Холоднім. Зрозумів мабуть і автор нашої примусової експортації, станіславський халіф на один час, чим може загрожувати його подвиг, коли вістка про нього дійде до українського війська: принаймні П. І. зміг виїхати до штабу нашого негайно.

Через кілька день інцидент було зліквідовано: польський уряд пояснив прикру подію самовольством місцевої влади, яку буде покарано, і приніс через спеціально присланого генерала вибачення.

П. І. покладене на нього доручення виконав: його приїзд і інформації заспокоїли штаб і вояцтво і прикрій інцидент, що міг би фатально відбитися на самому ході кампанії, на дієвій армії не позначився.

Та П. І. вже до уряду не вернувся. Перебування нашого уряду в Західній Галичині, аж у Тарнові, далеко від театру воєнних подій,

ослабило живий зв'язок між ним і військом. Коли взагалі між дієвою армією і запіллям, між командуванням та міністерством і за нормальних умов буває певна розбіжність, то у нас ця розірваність тоді набирала ще більшої сили. А до того не все і не завжди можна було для армії постачити необхідне. Це використовували або потайні вороги, або впрост нерозважні політикани, підсичуючи у війську незадоволення на уряд.

За таких обставин треба було за всяку ціну посилити живий зв'язок між штабом дієвої армії та урядом, а тому було вирішено, залишити при штабі постійним представником уряду міністра П. І. Холодного. І це було саме на часі. Новий прорив Буденного, на якийсь період зовсім одірвав од нас дієву армію, яка одійшла в південно-східній куток Галичини, залишаючися без зв'язку і з урядом нашим, і з польським військом. Я того літа не раз приїздив в ріжних справах до штабу, перебуваючи там якийсь час, і на власні очі бачив, що Холодний за літню кампанію зазнайомився добре і зійшовся з штабом дієвої армії, зжився з нашим військом, що всі визнавали його авторитет, як міністра і людини. З військом зостався він під час осіннього походу на Україну і під час відступу назад у Галичину аж до інтернування.

Пізніше, вже в таборах, я мав приємність, як начальник культурно-освітнього управління генерального штабу, вітати дорогого гостя: Петро Іванович приїхав до нас за драти читати лекції. Я ще раз переконався, як ставилися до нього добре наші військові, як знали, як любили його.

Організаційний хист Холодного, його уміння пригортати до себе людей та гуртувати їх коло справи, виявилось і в іншій сфері, в сфері українського мистецтва. Слід тут нагадати хоч би організацію першої вистави українського мистецтва в Києві. В тім велика заслуга Холодного. Вперше наші майстри — М. Каленик (гр. Михайло Тишкевич), В. Кричевський, П. Холодний, Ф. Красицький та наші виступили прилюдно і під українським прапором. Треба пригадати ті умови дореволюційного життя на Україні, щоб зрозуміти вагу того факту, ніби не такого вже значного для нормальних обставин.

Про Холодного, як про маляра, не говоритиму. Його діяльність в цій царині найпишніше розвилася саме в Галичині, там по ньому зостався багатий дорібок. Та до того про цю сторону його життя й праці вже висловилися люде більш ніж я до того покликані. Та все ж дозволю додати кілька слів од себе. Через близькі відносини з покійним і в Києві, і на чужині мені пощастило підійти ближче до самого процесу творчости Холодного, заглянути в те свята святих майстра. І мушу зазначити, як все своє життя він учився, як старанно студіював, як невтомно шукав у минулому нашого мистецтва дороговказу на майбутнє. Він зростав поволі, але в результаті його невтомної праці, напруженого творчого горіння знайшов себе, — свою власну манеру, вирацював своєрідну техніку. Тій техніці надавав він великої ваги. Його майстерня завжди була ніби лабораторією, де він, використовуючи досвід попередників — старих наших майстрів, шукав способу пристосувати вироблене ними до сучасних вимог. З якою теплотою, розповідаючи

про свої технічні шукання, згадував він про «курант моїх предків»: в роді Холодних були колись маляри. В тих постійних шуканнях, в тих муках творчости з'явилася ще в Києві його казка в фарбах — «Дівчина з павичем». Серед тарнівської мізерії виріс такий шедевр, як «Ой, у полі жито»... Там же зародилася ідея Почаєва, якого мені вже не прийшлося бачити. Може слід тут ще відмітити, що той інтерес та замишування давньою галицькою іконописцю, яке виявляв він, зазначилися ще у Києві: там захопила його увагу велика колекція ікон, вивезена з Галичини під час війни покійним Данилом Щербаківським.

З погляду взагалі історичного велику вагу мають портрети Холодного. Він залишив нам цілу галерею видатних діячів нашої визвольної боротьби. Принаймні ті, які я знаю, глибокі, індивідуальні і дають справжнє уявлення про чоловіка, підкреслюючи в обличчі і в постаті як найхарактерніше. Коли я згадав твори Холодного, як джерело історії, то треба ще зазначити, що він зібрав чимало батального матеріалу під час кампанії 1920 року. Цікаво було б довідатися, чи зберігся він, хоч залишено його було в певних руках.

* * *

Року 1928 зустрівшись в Празі з П. І., намовив я його поїхати разом зо мною до Парижа: П. І. брався намалювати образ — смерть бл. пам. С. Петлюри, до якого ставився з глибокою пошаною, і мав на місці зібрати належний матеріал. Подорож разом з ним, безсонна ніч в Хебі за розмовою тихою, день в Нюрнберзі — і досі стоять в моїй пам'яті. Нюрнберг, середньовічне місто з його багатими і оригінальними пам'ятниками минулого, твори Дюрера — саме тоді було влаштовано виставу його ювілейну — прекрасні вітражі церков — а П. І. того часу працював над вітражами — все це глибоко захопило П. Х., що був тут уперше. І дивлючися на нього, радів я, що підбив його на цю подорож та намовив, не зважаючи на втому, спинитися в Нюрнберзі.

Про перебування Холодного в Парижі, про його одвідини Шалету, де він познайомився ближче з життям нашої еміграції у Франції, писалося свого часу в «Тризубі». Добре було б, щоб його молоді приятелі, які були йому за чичероне в Парижі і з якими він охоче провадив час, докладніше про те оповіли.

На жаль, хоч П. І. і зібрав потрібний йому для історичного образу, що його призначено було для музею пам'яті С. Петлюри, матеріал, але через навал роботи за-для шматка насущного хліба, оте виганяння метрів, та пізніше через хворість проєкту того він не здійснив. Чи не залишилося принаймні ескізів яких? Те зосталося не доробленим...

Так взагалі зосталося багато невиконаного й недоговореного.

* * *

В-останнє бачив я П. І. незадовго до смерті його наприкінці травня минулого року, під час мого короткого перебування у Варшаві. На ньому сильно позначилися пережиті удари, часами не зовсім ясно він говорив. Він залишив шпиталь, все поривався до Львова. Инколи почував себе ліпше. То був тоді давній П. І. Він в останніх розмовах все торкався тем, які були йому особливо близькі і яким він надавав надзвичайної ваги, — питаннів організації громадянства, що національно

і державно мислить... Він все хотів докладно поговорити зо мною, про щось порадитися... І не встиг. Кажу, бачився в останнє, бо на передодні мого виїзду до Франції з ним несподівано трапився останній фатальний удар... І коли я через кілька днів був знову по дорозі з Парижу до Царьгороду кілька годин у Варшаві і зайшов до П. І., то вже не знаю, чи пізнав він мене, він вже не говорив, лише дивився... З тяжким серцем рушив я далі...

* * *

Літній день загас. Вечір поволі загортав землю своїм ніжним серпанком. В легкій прозорій вечірній млі заснути збиралася тепла Мармора. На шпильях Анатолійського берега рожевим привітом одбивалося ще сонце, яке вже сховалося на спочинок. Далекий берег, острови, скелі, море, небо й хмари зливалися в одну симфонію фарб, ніби вимальовану темперою — симфонію дня, що погас... І ота ніжність тонів тієї кольорової симфонії, симфонії дня, що погас, сумом сповняла серце, сумом за життя, життя, так само багате на гру кольорів, так усе ніби обгорнуте їх ніжною габою, життя, що допіру погасло. Трое нас, українців, над далеким Мармуровим морем того літнього вечера мовчки блукали в березі. І краса несказанна того південного вечора озивалася в душі смутком за рідним краєм, за його красою, за тим майстром, що тією красою був наскрізь перейнятий і нам її передав у своїх повних чару творах. Того дня — саме на Зелені Свята — зустріла мене на пристані в Царьгороді звістка тяжка, хоч і не нежданна, про нашу нову тяжку втрату — смерть у Варшаві Петра Холодного.

І мені здавалося, того вечора був я на першій панахиді. Її правила сама природа. Ніби легким димом кадила здіймався туман над чарівними островами; в скигленні чайок вчувалися драматичні мелодії похоронного співу православного; здалека ніби доносилося їх жалібне «со святыми упокой»; а хвилі моря б'ють у беріг, виспівуючи могутнє і величне: «вічная пам'ять»...

* * *

Ось той разок, що на нього сьогодні через рік після смерті Петра Холодного пам'ять нанизує всуміш і чисті коралі, і прості намистини — спомини про покійного, про ті величні пориви, якими жила його душа, про те ясне, що залишив він нам, і про сірі будні нудні, про той дріб'язок життя, про ту «злобу дня сього», які вкоритили йому віку. Кинуту ту жменю спогадів на дорогу могили на Волі, де вже виростає ціла наша колонія еміграційна і де лежить стільки наших товаришів бойових, так, як вони вилилися з-під пера. В них нема системи. На те прийде час пізніше. Зараз ще голосно озивається в нас почуття, почуття болюче втрати ще пережитої.

І все ж, коли я намагаюся оірватися від того почуття і уявити собі в історичній перспективі місце Петра Холодного в нашій визвольній русі, то опріч того, що сказано вище і що може дати де-які підстави для вияснення цього, слід на мою думку відмітити ще одне.

Історична доля, різні впливи культурні витворили певну розбіжність між Україною Наддніпрянською і Наддністрянською. Ті риж-

ниці в побуті, в психиці, що склалися протягом часу перебування під чужим і неоднаковим пануванням, ще ніби загострилися за наших днів. Наші розходження в методах, шляхах і прямуваннях визвольної боротьби ще ніби ту розбіжність поглибили, додали ще болючіших переживаннів, гірких згадок та взаємних докорів.

І от в цій царині духовних відносин між двома частинами одного народу зайняв визначне місце, зробив чималу роботу саме П. І. Холодний.

Однодушні жалі над його могилою, з любов'ю впоряджена посмертна вистава його творів, урочиста академія його пам'яті — все це показує, як відчуває втрату цього наддніпрянца Галичина і як шанує вона його пам'ять.

Про нас нема чого і говорити. Він був і до кінця зостався нашим — борцем, діячем державним, вірним прапоріві УНР. Сили свої до останнього віддав він служенню самостійності України і у відбудуванні незалежної української держави там, над Дніпром, на Україні Великій бачив він рятунок і щастя для всього народу українського.

Одколи припинилася збройна боротьба, в якій брав він — і надіявся ще брати — живу участь, Холодний був ніби в довготерміновій відпустці. І користуючися з тієї перерви, він осівся серед рідного нам населення Галичини, в самому серці її. Він був ніби неофіційним, але загально признаним і авторитетним представником Великої України в очах наших галицьких земляків. Останні роки він міг цілком віддати всі свої здатності українському мистецтву, яке його найбільше до себе завжди вабило, українській культурі взагалі. І його заслуги на цьому полі особливої ваги набувають саме за наших часів. Бо коли нас поділено політичними кордонами між ріжними державами, то це саме вона, ота українська культура не дає і не дасть ніколи забути, що ми єсьми єдиною нацією нею завжди були і за всяких обставин, за всяких перемін нею навіки зостанемося.

Серед тих наддніпрянців, що присвятили себе праці на галицькому ґрунті Петрові Холодному належить почесне місце.

І за тих визначних діячів, що їх дала свого часу Наддніпрянщині земля Романа та Данила Галицьких, — од великого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного почавши і митрополитом Рафаїлом Заборовським кінчаючи, що печать їх творчого духу і досі видно на столиці Володимира Святого, — Велика Україна віддячила городові Льва — Петром Холодним.

В. Прокопович.

Уривки з спогадів.

(Із розмов з П. І. Холодним.)

Літо 1922 року. Гаряче, пекуче, але на високому березі річки Дунайця, що в яких 8-9 кілометрах од Тарнова, ця спека навіть приємна. Петро Іванович Холодний і я залізли в гушавину лози, що над са-

мим берегом. П. І. лежить на спині, а я сижу, обидва у рові (це колишні австрійські шанці ще з часів великої війни). Поглядаю часом на вудки, але риба не клює. У таку спеку! Од спеки і у П. І. нема охоти й малювати, етюдник його лежить обік, а од високої температури з щілини виповзає розтоплена біла фарба.

П. І. лежить і дивиться крізь віття лози у небо. Дзюрчить вода Дунайця, що спускається з гір. Вабить скупатися, але лінощі опановують м'язами так, що й ворохнутися лінь. Може риба вже й гробаки поз'їдала на гачках. Варто б поглянути. Але ж для того треба було б встати...

Коли це П. І. ворухнувся, виїняв свій блокнот і почав щось малювати олівцем. Я очима зацікавився. Бачу, листя лози вирисовує.

— Що це вам? — питаю.

— А от врешті піймав ритм лозового листя, каже П. І. Довго його шукав, аж врешті знайшов. Кожна ж рослина, кожне дерево має свій ритм і у формі загальній, і у формі листя. І коли вловити цей ритм, то тоді кількома лініями можна намалювати рослину, не вирисовуючи її в цілому і в деталях... А ритм — це основа всього, а найголовніше основа пізнання. Коли вловити ритм якогось явища, то тоді легко його пізнати. Ритм — це вісь дедукції. Тут у цьому конкретному випадку — ритм це синтез...

Я з цікавістю слухав П. І., бо завжди він розповідав мені щось нове і розповідав просто, ясно, логично і зрозуміло. Яких би складних тем не торкалася балачка, П. І. умів викласти тему так просто і ясно, що висловлене ним легко западало в пам'ять. В його словах, у мові, в його способі думання і викладу — була ота ритмика, ритмика внутрішня, що так його характеризує, його особу, його діяльність, його життя.

— Значить, оскільки ритм домінує в життю, то зокрема в формі закон симетрії, наприклад, є ритмом? — запитав я.

— Ні, це не так. Бачите, — одповів П. І., перевертаючися на бік і, видимо, оживши під натиском думок, — симетрія може бути лише одною з форм ритма, чи точніше один з виявів ритма. Напр., будова маргаритки є симетрична, а троянди — зовсім ні, а проте троянда має також свій, особистий ритм.

І П. І. зразу на блокноті накинув кільк штрихів олівцем для пояснення.

— Так само, — продовжував П. І., — можна збудувати будинок зовсім не симетричний у своїх вимірах, але він може бути гарним, коли буде ритм у його лініях, у формі, в цілій будові та окрасах. В малярстві, візьмім в цьому, напр., пейзажі, — і він показав рукою на протилежний беріг Дунайця, — ритм це є тональність, взаємовідношення кольорів, гама цього пейзажу. В поезії ж ритм це не тільки зовнішня каденція слів та рим, так мовити, музика слова, але каденція образів і ідей, зв'язана з зовнішньою формою. В музиці ритм найбільше відчувається, але не тільки в послідовності чергування звуків, але і в настроях — мажор-мінор, і в загальні композиції твору...

— Значить ритм є всюди, в кожному процесі, в кожній акції? — перебив я його.

— Безперечно. Ритм — це співвідношення окремих складових частин, це — рівнодіюча, хоч вона може бути ані медіаною, ні висотою, ні діаметром. Ритм може бути рівновагою нерівнозначних величин, ритм може бути чергуванням неоднакових ліній, форм, моментів, періодів, процесів, акцій. Він є в дрібницях, він є в складних процесах, що складаються з дрібниць. Так і в життю є процеси, в яких можна углядіти без певної підготовки закони плановості і гармонії — день-ніч, зима, весна, осінь — в природі, але є такі явища, що видаються ніби негармонійними, напр., війна, заклоти, революції. А проте і у війні, у революції, в таких спонтанних величезних здвигах — є свій ритм. Ці всі явища, що здаються далекі від аналізу, мають свою ритмику... І наша війна, наша революція має також свою ритмику...

Враз я помітив, що одну з вудок немилосердно щось сіпає. Не втерпів я, скочив та без труду витяг великого (так з палець утовшки) доброго живця. Під впливом вислуханого почав розглядати спійману рибку і роздивлятися, як розкладається форма і кольор луски. Поділівся своїми вражіннями з П. І., який, піднявши окуляри на чоло, почав роздивлятися зблизька.

— Ну, тут луска симетрично знаходиться як по кладці, так і по кольорам. Бачите, як темно-сине-зелена луска на спинці переходить у срібну на боках та у жовту на брюсі. Тут є симетрія, що є формою ритму луски. Природа взагалі любить симетрію, але і в ній винятки. От візьміть крильце бабки, то в жилках його ви не побачите симетрії, але ритм ліній жилек вловите зразу...

* * *

Я навів одну з характерних розмов, що їх вели ми на протязі майже всього мого перебування в Тарнові в ті часи, коли мені доводилося проводити час в товаристві Петра Івановича Холодного.

Майже три роки, починаючи від ранньої весни і кінчаючи пізньою осінню, П. І., як тільки мав у перспективі вільний час, то ходив на Бялу чи на Дунаєць, де ми проводили день, або й більше, серед природи. Ловили рибу, П. І. багато робив етюди, купалися, проводили день і ніч серед природи. Часом з П. І. ходили також його старі приятелі та друзі, дуже часто син його. Я отримував розпорядження і гроші та купував кіло або й більше хліба, добрий шмат вудженини та цукор. Це була основа їжи. Решту діставали на місці. Ожина варилася в бляшанці замість чаю, і приємна ж вона була у спеку. Часом пекли, як тряплялося, картоплю у золі гарячій, часом дикі грушки або яблука.

Вирушали або на ніч, або дуже рано. Я брав кошик з провіантом та з вудками, а П. І. свій етюдник. В кишенях і у П. І. у мене були персональні картки, випсані управлінням добр кн. Сангушка, а на картках було зазначено під прізвищем «*amator lowienia ryb na wędkę*». Ці картки, що видавалися дуже рідко, бо не траплялося нагоди, робили надзвичайно магичне вражіння на рідку сторожу маєтків кн. Сангушка і нас лишали після цієї інспекції в повному спокою.

Подорожі, рибальство, сидіння в березі, зустріч сонця, купання —

ось що заповнювало час. Як не бралася риба, то П. І. вибрав собі пейзаж та брався за пензлі. А між тим — розмови. І розмови цікаві, багаті змістом. Говорив завжди більше П. І., бо я завжди витягав П. І. на розмову запитаннями.

На мене П. І. робив вражіння надзвичайно багатою духовно людиною. Хоч він був по освіті фізиком, хеміком та математиком, але він прекрасно знав історію й літературу, часом цитуючи на пам'ять авторів чистої поезії, що з математикою нічого спільного не мають. Маючи врожденну натуру українця-філософа, він був знайомий ґрунтовно з історією світової філософії, і не рідко з його уст слухав я в простім викладі складні системи Декарта й Спінози, Канта й Шопенгауера...

Але найбільше точилися розмови в царині філософії творчости, техніки й процесу мистецтва, значіння його для людства...

Хтось вже зробив порівняння П. І. Холодного з Леонардо-да-Вінчі. І справді, це порівняння має глибокі підстави. Да вній італійський майстер теж був мистцем, носієм тої іскри Божої, що характеризує творця, а водночас і філософом-вченим, що до кінця життя свого бився над винаходом апарату, що літав би в повітря...

Так само і П. І. Холодний. Будучи творцем, що в царині українського мистецтва полишив глибокий слід і надзвичайні скарби, одночасно був видатним вченим і має в царині науки кілька винаходів, оцінку яких безперечно зроблять в свій час спеціалісти.

Не дивлючися на колосальний науковий багаж, придбаний неустанною працею інтелекта його, на багатство духовне, здобуте постійною роботою його вражливої і всепроникливої психики, — П. І. завжди і постійно цікавився всім, підкреслюю, абсолютно всім, що попадало в коло його зору. Він постійно шукав і пізнавав, він завжди намагався зрозуміти кожне явище, чи то будь структура травинки, чи то будь причини колосальних потужних людських здвигів чи здобутки цілих давніх цивілізацій. І я завжди помічав, що все те, що попадало в коло цікавості П. І., все те перероблювалося й перепалювалося в душі його, як ніби в горні. Все, що він говорив про щось, це вже були його думки, його погляди, як результати його творчого процесу. Його розум, дисциплінований звичкою мати діло з точними науками, працював методично, як слухняна машина, а цією машиною вміло і інтенсивно правила багата й невтомна натура. Я не можу сказати, чим не цікавився П. І. Здається, не було такої царини життя, людського духу, якої б не знав П. І. і в якій його можна було б вважати некомпетентним. Справді, інтереси його були такі універсальні, а знання такі глибокі, що ці розмови з ним, серед природи, ще й досі я пригадую, як найкращі часи з свого перебування в Польщі, де прийшлося переживати дуже тяжкі часи. Мушу одверто сказати, що П. І. зробив великий вплив на мій власний розвиток, даючи великий матеріал до духовної праці і направляючи мою молододу індивідуальність на ті шляхи, які він вважав одповідними для мене.

Але помимо того готового, переробленого в душевній кузні П. І., мене цікавила ще й сама «кухня» його творчости. Часом мені вдавалося прослідкувати процеси його творчости від самого зародку їх, поступо-

вого накреслення (етюди, шкіци й нариси) аж до повного здійснення в кінцевому творі, і я бачив, яку колосальну роботу переводив дух П. І., як втілювалася ідея, зароджена в таємній темряві творчих і бурхливих шукань, в сталу, викінчену, глибоко продуману форму. І тоді я починав розуміти, який глибокий зміст вкладав П. І. в те, що він називав «ритмом річей». Поки він не знаходив ритму тих частин, що складали задуману ним ідею, він не знаходив спокою, болюче переживав ці невдачі, але розпочинав знову, працював, а раз вловивши, — доводив здійснення ідеї до кінця. І тоді видно було по ньому те, що зветься «радошами творчости», radoшами закінчення, radoшами втілення абстракції в матеріальну форму.

Хоч ні в зовнішньому вигляді, ні в його рухах, ні в словах — динаміка не домінувала, натомість можна було зауважити м'яккість, лагідність та розважливість, але в тих творчих процесах, в тих муках творчости, в стремлінню до відшукання ритму, синтезу, відповідної форми для ідеї вражала надзвичайна динаміка, що своєю силою та виявом захоплювала інших, хто близько стояв коло П. І. Ця динамічність його духовного життя, це безперестанне горіння внутрішнє, це страшне напруження, дисципліноване на зовні, — притягувало до себе, як магніт притягує інші металеві частини.

* * *

Мушу зауважити, що П. І. був надзвичайно музикальною людиною, хоч не посідав здібности ані грати, ані добре співати. Він часом співав своїм невеликим грудним голосом, але вкладав силу почуття в те, що співав. Мені пригадується його улюблена пісня «Ой, біда тій чайці небезі, що вивела діток при битій дорозі». Пісня, дуже довга, яку він співав повністю, знаючи її всю. Він співав її, на наше прохання, особливо, коли ми ввечері верталися з Дунайця, йдучи по дамбі або по дорозі. І у вечірньому тихому повітрі, дріжали оті слова:

«А твої діти

Покипіли в каші...»

Другою піснею, що її дуже любив П. І., це була пісня про Почаєвську Божу Матір. Ця пісня так, очевидно, впливала на його психіку, що він задумав робити картину, і мені довелося бачити шкіц її, що зробив на мене величезне вражіння. Високо піднятий обрій, на якому світлою плямою проступає «зоря вечірова»; темна земля із стінами Почаєвського монастиря, на яких узброєні ченці, та поле, де нечисленні натовпи турків, а далі шпиль церкви, на який спускається Мати Божа на невеликій хмарці. Так переданий був рух в легкій фігурі Матері Божої в загальній композиції, що справді виносив я вражіння, що Мати Божа допіру спустилася, щоби творити чудо — кулі вертати, турків вбивати, монастир рятувати...

* * *

Довелося мені побачити П. І. і в Парижі. Він приїхав сюди на деякий час у 1928 році. Я як раз склав дипломні іспити в школі і був

вільнішим, а тому з більшою приємністю проводив у вільній відщоденної праці час з П. І. Що-до мене, то цікаво зауважити, що П. І. абсолютно не змінився. Од останньої короткої зустрічі, що була у Львові в 1924 р., пройшло все ж 4 роки, за цей час П. І. інтенсивно працював, багато зробив, мав силу вражіннь та переживань особистих, — але в Парижі він однісся до мене так, ніби ми вчора тільки розлучилися.

Розповівши мені, що він робив за цей час, почав він мене випитувати про життя тут у Франції. Розпитував буквально про все: про українське життя — громадське, політичне, мистецьке, про Францію взагалі, її сучасний стан, про спостереження мої над життям Франції, а врешті, на його вимогу, мусів майже повторити курси свої по дипломатичній історії й викласти проблеми міжнародного права, що ними недавно займався в школі. Він і тут лишився тим самим, що був. Він цікавився всім.

П. І. ходив і зо мною, і з панною Г. Я. по Парижу, роздивлявся всі ті багатства мистецькі, історичні, і я бачив, яке колосальне вражіння робив на П. І. Париж, бачив, як працювала напружено його воля, впорядковуючи надбані вражіння. Мені оповідала панна Г. Я., як П. І. не міг покинути Луврського Музею, де був багато разів, як просиджував там години, аж до того, що служники мусіли нагадувати йому, що музей закривається. І все роздивлявся, робив нотатки, нариси, шкіци...

* * *

Одного дня застав я його в його хаті на Рю дю Сомерар на 6-му поверсі. Він коло вікна малював фарбами малий етюд Нотр-Дам.

— От слухайте, яке на вас вражіння зробила Нотр-Дам? Яка вона?

Я майже чотири роки прожив біля Нотр Дам в Латинському кварталі. Дивився на неї безліч разів, страшенно люблю її, особливо вночі, коли вона освітлена знизу зеленуватими газовими лихтарями, але знайти точно визначення вражіння від неї, що могло б її характеризувати зразу, одним словом, — я не міг.

— Мені здається, — одповів я, що вона світла...

— Так, то так, але точніше, — запитав П. І.

Я зразу згадав його теорію про «ритм».

— Ну, добре, а не здається вам, продовжував П. І., що Нотр-Дам с р і б н а ...

Я вдумався, сполучив всі свої вражіння і справді одчув, що цей термін срібности найбільше підходить до визначення Нотр-Дам. Справді, вона срібна. В цьому слові є і її сива старовина, й далека легенда, й легкість тональна, і її сучасний вигляд реальний...

* * *

Якось надвечір стояли ми обік музею Клюні перед величавою будівлею Сорбони, яка видавалася сірою й прозорою.

— От цікаво, які кольори ви бачите зараз на Сорбоні? — запитав П. І.

Я примружив очі і старався знайти тогочасну гаму тонів. Але вбачаючи сині, фіолетові й жовтуваті тона, знайти гаму, себ-то ритм тонів Сорбони, не міг. Поділився своєю невдачею з П. І.

Він усміхнувся і сказав:

— Тона ви бачите правильно, себ-то реагує ваше око вірно, а знайти гаму не можете. Оже гама рожева, Уявіть Сорбону зараз рожевою, тоді тона — сині, зелені, жовтаві і фіолетові ляжуть на своє місце...

Я спробував перевірити й переконався, що П. І. має рацію.

А пізніше, сидючи в кав'ярні, П. І. мені говорив:

— Душа людини мусить бачити, як найбільше тонів у всьому, що здається сірим і невиразним. Коли вона бачить багато тонів, значить вона реагує живе, одгукається, вона більш розвинена, більше одчуває... Але ці реагування повинні вкластися в певний лад, порядок, коли це стається, — тоді знаходиться тональність, ключ до пізнання, себ-то знаходиться гама чи ритм... Найшовши ритм, легко зрозуміти все ціле, всю суму...

* * *

П. І. надзвичайно цікавився життям нашим громадським, і з радістю зголосився поїхати одвідати одну з наших найкращих громад — Громаду в Шалеті. А знаючи, що громадяне наші з приємністю привітають дорогого гостя, я без труду влаштував поїздку. Поїхав П. І., панна Г. Я. і я. Там, в Громаді П. І. виступив з невеликою доповіддю про життя в Галичині, яке добре знав і серед якого вже перебув кілька років та зжився з ним. Громадяне надзвичайно були вдоволені з його побуту, і певно й зараз пам'ятають про цей приїзд. Зробив він на них приємне, миле вражіння, а розмови з ним були сердечні й приязні. На другий день в неділю пішли гуляти цілою групою по околицях Шалета, які надзвичайно гарні з своїми каналами, обсадженими великими деревами.

Вертаючися вже назад П. І. одстав, бо увесь час дивився на пейзажі. Ми спинилися також, чекаючи його. П. І., стоючи на березі каналу, нахилився, щось підійняв, потім, підвівши окуляри на чоло, почав близько придивлятися до чогось. Коли вже він підійшов до нас, то, бачучи, що ми його чекали, промовив:

— Надзвичайно інтересна комашка...

І показуючи нам якусь незнану йому комашку, він розповів нам про ті малюнки, що вкривали її тільце та крила, про їхню орнаментацию, що видалася йому подібною до старовинних орнаментів ацтеків, які він бачив у Луврі...

А вертаючися назад, в потязі до Парижа, звернув увагу П. І. на характерну особливість французького пейзажу. На його думку він був сильніший по фарбам і по тональності од українського пейзажу. Червона черепиця та червоноватий (од присутности глини) ґрунт йшли в тон із яскравою зеленню (по теорії Гельмгольца ці кольори викликають реактивно один другий).

— Цікаве явище, — говорив П. І., — тут гама може бути черво-

П. Холодний в Шалеті в 1928 р.

ною і зеленою одночасно. Дивне сполучення двох тонів, які один одного «кюшають».

Я помічав, що творча душа П. І. працювала на кожному кроці, знаходячи рішення для всіх великих і дрібних проблем, що перед ним вставали.

* * *

Я не хочу зловживати місцем для того, щоб передати всі ті моменти, що мені запали в пам'ять з побуту П. І. у Франції. Їх так багато, що опис їх зайняв би багато сторінок. Але мушу відмітити ще два моменти.

П. І. приїхав до Парижа з метою зібрати матеріял для картини вбивства св. пам. Головного Отамана С. Петлюри. Для цього він робив шкіци з місця вбивства на Рю Расін, робив їх в різні години дня, вивчаючи освітлення, знайомився з судовим матеріялом, розпитував усіх, хто міг би дати йому якісь вказівки що-до цього, розпитував і

мене, як я, згідно з відомим мені матеріалом, уявляю сцену вбивства то-що. Він справді збирав матеріал. Зо всього того, що поступало в його духовну лабораторію, він хотів знайти те, що йому було потрібно. Але, здається, хвороба, а потім смерть перешкодила наміру його.

Будучи в Парижі, на запитання Паризької Громади, П. І. зробив виклад для нашого громадянства. Про нього своєчасно писалося в пресі. Але виклад був настільки цікавий, що мушу тут одмітити його ще раз. Тема була проста — «Психичний образ в мистецтві». І я хоч знав багато тез з його доповіді, пригадуючи минулі розмови, але П. І. подав таку силу нових ілюстрацій та доводів, що я прослухав увесь доклад, як і решта публіки, з неухильною увагою та неослабним інтересом.

* * *

Сьогодні в роковини смерті цього видатного діяча, великого майстра й відомого вченого, коли пишу ці рядки, у мене в глибині душі мимохіть зміцнюється думка про те, що безсмертя не є порожнім звуком. Так як головна теза його тодішнього доповіді була власне про те, що «психичний образ» є безсмертним, бо він будить сотні, тисячі, мільйони інших індивідуумів, що знаходяться на віддалі сотень років од самого автора цього психичного образу — себ-то його твору, — так і в моїй пам'яті лишився образ П. І. Холодного настільки живим, яскравим і рельєфним, що факт його фізичної смерті якось не вплинув на мою психіку. Його образ в мені продовжує жити так само, як жив він на віддалі тисяч кілометрів: його слова і думки, що сьогодні згадую, мені видаються сказаними недавно, хоч вони виголошені були 8-9 років тому назад. Навіть сьогодні пригадую його інтонацію, грудний тембр голоса і сміх його.

Людина, що увесь час шукала й находила, творила й збогачувалася, що пізнавала життя й находила спільне в процесах життя комашки й всесвіту. — вмерти не може.

Може не фізично, але буде жити во віки, бо пам'ять про неї буде завжди вічною.

М. Ковальський.

Конгрес в Будапешті та Україна*)

3. Підневільна праця в ССРСР

Унія Товариств Прихильників Ліги Націй існує остільки довгий час (в Будапешті відбулася XV асамблея Унії), що у неї виробилися вже свої традиції, своя система праці. Читачам «Тризуба» мусить бути відомим, що Унія має цілу низку своїх органів:

А с а м б л е я — загальні збори Унії, що збираються нормально раз на рік в кінці травня чи в початку червня;

Р а д а і б ю р о Унії, що збирається на передодні Асамблеї і в-осени в жовтні місяці.

Нарешті існують постійні комісії: 1. юридична та політична; 2. меншостева, 3. економічна і 4. просвітня. Нині створено ще дві комісії: а. панев-

*) Диви «Тризуб» 23 (281).

ропейську, б. в справах розбродження. До постійних комісій треба віднести і Комітет Європейського Сходу, створений в 1930 році на пропозицію української делегації. Ці всі постійні комісії та комітети виробляють проекти резолюцій, які й пропонують до прийняття загальним збором Унії. Крім того поодинокі асоціації мають право вносити свої резолюції, але вони зобов'язані передати їх генеральному секретареві Унії за 8 тижнів до асамблеї. Всі ці проекти резолюцій як поодиноких асоціацій, так і сталих комісій чи комітетів друкуються окремими брошурами і роздаються всім членам асамблеї.

Асамблея на початку своїх засідань створює свої комісії, що мають нашивку переглянути відповідні резолюції і дати свої заключення. Після цього резолюції поступають на загальні збори — асамблею, де і виносяться рішення в імені цілої Унії.

В цих комісіях асамблеї особливо гаряче обмірковуються спірні резолюції. На загальних зборах воліють делегати виявити більше однодушності та говорять здебільшого на принципові теми.

В брошурі, що містила в собі різні проекти резолюції була і одна резолюція, внесена Комітетом Сходу Європи. Про цю справу вже писалося в «Тризубі» (ч.10-268). Коротко нагадаємо, в чому річ: в Брюсселю в лютому б.р. на засіданні Комітету Сходу під головуванням міністра Джаніні (Італія). Було зачитано доклад проф. В. Садовського про демпінг, і в наслідок цього ухвалено було винести на пленум Унії резолюцію протесту проти вживання підневільної праці в СРСР. Цю резолюцію було складено в таких виразах:

«З'ясувавши економічне становище в СРСР, асамблея констатує, що невільна праця широко вживається в різних галузях індустрії в СРСР і зокрема в лісовій індустрії в Карелії, та що ця праця переводиться в умовах цілком нелюдських, констатуючи також, що помимо каторжан, робітники як індустріяльні, так і сільсько-господарські так само не є вільними; що індустріяльні робітники не можуть самі обірати ту працю, яку хочать, мусять працювати не во своєму фаху і не сміють міняти фабрики відповідно до своїх бажань; що існують численні факти справжньої мобілізації робітників (шахти на Донщині, бавовняні плантації в Туркестані і т. д.); що умови сільсько-господарської праці в колхозах можуть бути порівняні до праці кріпаків в середньвіччя;

гадаючи, разом з тим, що право на вільну працю є істотне право люди громадянина, асамблея енергійно протестує:

- а. проти вживання в СРСР підневільної праці, яка притому переводиться в антигуманних умовах,

- б. проти страшного порушення права на вільний труд в сільському господарстві та в індустрії СРСР».

Цей проект логично мусів би перейти на розгляд політичної комісії асамблеї, але якимсь випадком президія віддала її на попередній розгляд іншої комісії, а саме паневропейської, до якої резолюції властиво не має прямого відношення. Отже резолюція «заблудилася». До того ще секретарь Унії забув попередити голову паневропейської комісії, що він має поставити і резолюцію про підневільну працю в СРСР. Отже останній закрав засідання, так і не поставивши цієї резолюції на обговорення. Довелось потім скликати екстренне засідання паневропейської комісії і тут нашивку голова запропонував, щоб цю резолюцію було передано на додатковий розгляд сталої комісії, паневропейської. Мотивував голова це тим, що в резолюції говориться тільки про підневільну працю, але необхідно доповнити її ще питанням про демпінг взагалі, що цікавить саме сталу паневропейську комісію.

Проф. Шульгин, який з огляду на відсутність голови Комітету Сходу міністра Джаніні, давав пояснення в цій справі, зрештою заявив, що він особисто нічого не має проти такого поглиблення питання і проти його передачі сталій паневропейській комісії. Отже і на цьому і порішили

в комісії. Пізніше і асамблея теж погодилася з тим, щоб ця справа була передана для додаткових студій в іншу комісію.

Між тим виявилось, що резолюція Комітету Сходу зацікавила цілу низку делегацій і що угорська делегація, в особі сенатора Балога, мала внести поважне доповнення, мотивоване в довшій промові. Проект угорського додатку був такий:

«В переконанню, що пропаганда большевицька загрожує існуванню цивілізації і західній культурі, закликає Лігу Націй зайнятися негайно питанням про російську небезпеку і забезпечити разом з тим умови економічні, фінансові і політичні, які б дозволили народам Європи нарешті порозумітися і оборонятися з'єднаними силами проти російської небезпеки».

Одкладення справи, здавалося б, ніскільки не мусіло завважати угорському сенаторові в імені своєї делегації і виголосити промову, яка очевидно була б поважним доповненням до українського виступу під час дебатів про зрозуміння. Але угорському делегатові це не вдалося і справу всю перенесено на осінь, коли вона буде розглядатися в сталій паневропейській комісії.

Треба сказати, що українські делегати ще в Брюсселі пропонували Комітетові Сходу поширити резолюцію і висловитися проти демпінгу взагалі. Але в Комітеті Сходу де-хто з членів волів поки-що не торкатися політичної сторони справи і обмежитися протестом чисто гуманітарного порядку проти підневільної праці... Доклад проф. В. Садовського завдяки особистим зусиллям генерального секретаря проф. Рюїсена був своєчасно видрукований на франц. мові та розданий делегатам. При цьому українським делегатам довелося чути дуже добрі відзиви про реферат з огляду на його річевість і безумовну об'єктивність.

4. Українська резолюція про політичних в'язнів в С С С Р .

Ще в Брюсселю ц. р. французька делегація поставила на політичній комісії Унії резолюцію про перегляд в міжнародньому масштабі становища політичних в'язнів. Резолюція складена була фахівцями-юристами в дусі чисто гуманітарному. Вже тоді Українська делегація, підтримуючи цей внесок, заявила, що вона має внести свою окрему резолюцію, звертаючи увагу на особливо тяжке становище політичних в'язнів на Україні і у всій С С С Р .

Дійсно, Управа Українського Товариства в квітні місяці переслала генеральному секретареві Унії свою резолюцію, яка і була надрукована у відповідній брошурі, що роздана була всім делегатам в Будапешті.

Подаємо повністю резолюцію і передмову до неї, як вона була надрукована:

Проект анкети про становище політичних в'язнів в С С С Р (пропозиція Укр. Т-ва для Ліги Націй).

Завдяки щасливій ініціативі французької федерації для Ліги Націй, Унія має вирішити справи, що торкаються політичних в'язнів взагалі.

Українське Товариство для Ліги Націй вважає потрібним додати до цієї важливої пропозиції Французького Товариства резолюцію, що має торкатися спеціального випадку, а саме становища особливо тяжкого політичних в'язнів в С С С Р .

Це питання не є цілковито недослідженим; можна знайти багато посвідчень про становище в'язниць в С С С Р і то в різних книжках, присвячених совітам: але неймовірність жахливих фактів там зазначених з одного боку, і повне протиріччя цих даних з даними офіційними совітськими з другого боку, — тільки збільшують у закордонних людей загальні сумніви в їх правдивості.

З огляду на це Українське Товариство пропонує Унії перевести анкету в цій справі.

Цілком певно, що таку анкету не можливо перевести ні на Україні, ні в якій другій совітській республіці: совітські керівники не допустять цього категорично. Єдиний спосіб перевести цю анкету полягає в допиті численних осіб, що втекли з совітських тюрем і які знаходяться зараз у Фінляндії або у Франції. Українське Товариство береться назвати численні прізвища і адреси і буде певно не тяжко знайти росіян, кавказців і інших представників народів ССРСР, що зможуть дати відповідні відомості.

Подібна анкета, переведена такою безсторонньою установою, як Унія, може дати поважні результати і з'ясувати дійсне становище політичних в'язнів на Україні та в інших республіках совітського союзу.

Нарешті ми мусимо нагадати, що при Унії існує Комітет Європейського Сходу, якому асамблея могла б доручити перевести цю справу.

З огляду на всі ці міркування Українське Товариство пропонує асамблеї прийняти таку резолюцію:

«Асамблея, беручи під увагу алярмуючі і разом з тим протирічиві відомості з приводу становища політичних в'язнів в ССРСР, вирішує перевести анкету в цій справі і доручає цю справу Комітету Європейського Сходу».

Резолюція ця разом з внесенням більше загального характеру французької делегації була передана на попередній розгляд політичної та правничої комісії асамблеї. Під час обговорення французької пропозиції виявилася рішуча опозиція англійців. Голова їх делегації Гладстон заявила, що, з погляду англійського, виділяючи політичних в'язнів, не можна вимагати для них упривильованого становища, щоби не виходило підкреслення, що Унія вважає, що кримінальні в'язні мусять залишитися в гіршому становищі. Отже це є не гуманно. Леді Гладстон особливо підкреслювала один з пунктів французької резолюції, де ставиться вимоги, щоб політичні в'язні не мусіли сидіти в одних камерах з кримінальними. Леді Гладстон, американці та італійці мали вигляд дуже ображених за становище кримінальних в'язнів. Отже принципову частину резолюції вони приймають, а всю річеву конкретизацію одкидають. Французи, пані Мал'ятер Сельє і п. Дюма гаряче одстоювали свою резолюцію, говорючи, що вони згодні внести потім окрему резолюцію про становище кримінальних в'язнів, що, виділяючи політичних засуджених, вони жадної прикрити для карних робити не хотять. В цій суперечні забрав голос і проф. Шульгин. Погоджуючися цілковито з французьким текстом їх відповідю англійцям, він додав, що, напр., вимога, щоб політичні в'язні були відділені від кримінальних зовсім не визначає, що першим мусить бути ліпше, як другим: може й навпаки. Але суть цієї вимоги полягає в тому, що не гуманно і не морально ув'язнювати політично засуджених разом з людьми, що заподіяли може цілком ганебні, огидливі вчинки. Цим і закінчилися ці дебати: резолюція французька перейшла повністю, не дивлячися на зазначену вище опозицію.

На чергу приходить українська резолюція про анкету з приводу в'язнів в ССРСР. Ще до цього українські делегати були поінформовані, що проти резолюції існує сильна опозиція.

Голова п. Лімбург (Голандія) запитав проф. Шульгина, чи хоче він забрати слово, на що український делегат одповів, що забере слово тільки в тому випадкові, коли з'явиться критика резолюції. Тоді голова запропонував українській делегації резолюцію зняти, бо вона, мовляв, покривається попередньою (французькою) резолюцією, де в передмові висловлюється привітання генеральному секретареві Ліги Націй за його намір

перевести анкету про становище політичних в'язнів. Далі п. Лімбург зауважив, що таку анкету повністю не можливо перевести, як це зазначає і саме Українське Товариство в передмові до резолюції. Справа є цілком не ясна.

Тоді проф. Шульгин забирає слово і пояснює, що перша резолюція зовсім не покриває другої. В першій говориться про анкету самої Ліги Націй, анкету сера Еріка Дрюмонда. У нього можуть бути інші методи, як у нашої Унії, установи громадської, і ми зможемо добути такі дані, по які незручно звертатися офіційним особам. А між тим наша анкета може бути корисною і для цих останніх. Нарешті, секретаріат Ліги Націй займеться, певно, в'язнями в країнах, які входять до Ліги Націй, і СССР не підійде під цю анкету. Коли ж саме слово «анкета» викликає сумніви, то українська делегація не має нічого проти, щоб це слово було замінено словом «рапорт», що має зробити в цій справі Комітет Сходу.

Вислухавши ці зауваження голова заявив, що це міняє справу і в тій новій редакції він не бачить заперечень для прийняття резолюції.

Але тут виявилася рішуча опозиція англійської делегації, аж два представника якої, в тому числі сама голова леді Гладстон, виступили проти української резолюції. До англійців приєднався і представник італійської делегації. Заперечення були ті самі, які раніше вже був робив голова Лімбург. До того англійці настоювали, що це може бути тільки однобока, неповна і не об'єктивна анкета. Що переводити її це значить втручатися в справу чужої держави, це порушення її суверенитету.

Англійцям одповідав сам голова Лімбург, який підкреслив, що українська делегація замінила слово «анкета» словом «рапорт» і що сам він був проти української пропозиції, але в новій редакції не бачить нічого в ній страшного. Підтримав українську резолюцію п. Нагурський (Польща) і п. Дюма (Франція), що звертали увагу англійців на особливо тяжке становище в'язнів в СССР і на неможливість в справах суто гуманітарних ставати на формальний ґрунт, не втручаючися в справу другої держави. Підтримував українську резолюцію і представник Грузії п. Шавішвілі, що нагадав, як совіти самі ставляться до суверенитету інших держав, які вони брутально окупували (Грузія, Україна і т. д.).

Проф. Шульгин так само рішуче одстоював свою резолюцію. Він підкреслив, що Українське Товариство могло б попросту запропонувати резолюцію протесту проти всім властиво відомого жахливого становища політичних в'язнів в СССР. Пропонуючи все ж дослідження в цій справі, Українське Товариство виявляє саме обережність і максимум об'єктивності. Промовець пояснює, чому саме українська резолюція торкається не тільки становища в'язнів на Україні, а в цілому СССР: перш за все в цьому відношенні умови дуже аналогічні, а по-друге українські в'язні здебільшого висилаються саме на північ, себ-то по-за межі України. Промовець вказав, що матеріял — свідоцький, посвідчення втікачів з Соловків, він має вже в своїй теці і що ці свідоцтва могли б напевно попусувати нерви і тим делегаціям, що виступають проти українського внеску. Свідоцтва цих багатьо і це великий матеріял. Коли ж совіти нашим рапортом будуть незадоволені, вони можуть завжди дати відповідь. Припускає промовець, що дані, які Комітет Сходу зможе дістати, не будуть цілковито безсторонні. «Але ми історики, продовжує проф. Шульгин, коли для якоїсь доби немає повного матеріялу, використовуємо той, що існує, і не одмовляємося від досліду даної доби чи даного питання. Але там ходять про теоретичне бажання знати правду, тут ходить не тільки про теорію, а про страждання тисяч людей. Неповна правда все ж буде правдою і коли наша Унія зможе сказати своє об'єктивне слово в цій справі це буде добре діло».

Голова ставить резолюцію на голосовання. Проти: Англія, Німеччина, Сполучені Штати, Італія і Данція. Японія утримується. Вся решта присутніх делегацій подають свої голоси за українську резолюцію, в зміненому вигляді, так як запропонував український делегат (замість «анкети» — «рапорт»).

На асамблеї англійці виступили проти французької пропозиції, яка все ж перейшла величезною більшістю, але ніхто не заперечував на цей раз проти української пропозиції, яка на асамблеї пройшла одностайно.

Нарешті мусимо нагадати, що меншостеві справи були майже усунені з порядку денного асамблеї: Будапешт був для того не відповідним тереном. Не приїздила до Будапешту і пані Бакер, через що і комісія трьох в справі Східньої Галичини зійтися не могла. Отже в цій справі малися тільки численні кулуарні розмови. Питанням цим в колах Унії продовжують жваво цікавитися. Не приїхав через хворобу і п. Джаніні, Голова Східньої Комісії, яка має зібратися теж тільки в-осени в Італії, де відбудеться чергова сесія Унії.

Певну частину засідання асамблеї було присвячено оповідям про діяльність окремих товариств для Ліги Націй. Виявляється, що де-які з них провадять широку акцію пропаганди ідей Ліги Націй і справи миру.

Проф. Р. Смаль-Стоцький в імені Українського Товариства оповів про його діяльність і, головне, видавничу акцію. Згадав про вихід на українській мові брошюр: 1. про пакт Ліги Націй з передмовою Андрія Лівницького, 2. про меншості і 3. міжнародне бюро Праці, а також двох брошюр франц. і англійською мовами (фотографія публікації Ліги Націй про кандидатуру України з передмовою Р. Смалю-Стоцького та його ж брошюри «Україна та мир»). Голова на той час п. Думба (Австрія) поздоровив українських делегатів з таким розвитком діяльності нашого Товариства.

Наші делегати мали, як і звичайно, дуже багато кулуарних розмов з самими різними делегаціями. Проф. Славінський, що вперше брав участь в засіданнях Унії, провадив головним чином цю кулуарну роботу, що буває часом важливішою від самих прилюдних виступів.

Л. Г.

Український тиждень в Женеві.

Власне кажучи не тиждень, лише п'ять день, але це добре вкладений капітал для національної пропаганди.

З нагоди Міжнародного Свята проти туберкульозу, урядженого Женевською Лігою Червоного Хреста дня 28, 29, 30 і 31 травня та 1 червня б. р., відбувся величезний базар і вистава в найбільшій будинку міста, організований окремими павільонами (хатами) різних народів, а по-між ними і України. Організація відбулася офіційно під відповідальністю і доглядом відповідних урядів, котрі для репрезентації своєї держави по-призначали досить поважні квоти і поспроваджували щонайліпші зразки національних виробів для продажу на користь хворих. Ліга Ч. Хр. допомагає всім хворим, які замешкають в Швейцарії, без ріжниць національності, і тому власне усі майже чужинецькі колонії Женеві при допомозі своїх урядів ретельно взялися допомогти Лізі, бо тим самим допомагали і своїм громадянам, живущим в Швейцарії. Ліга ця заснована лише в 1912 році, але за своє існування вже багатько добра зробила і на чолі має щонайвпливовіші особи Женеві, урядові і дипломатичні чинники всіх держав, які належать до Ліги Націй та інших численних міжнародних інституцій міста Женеві, як кажуть столиці Європи. Ось чому це благодійне свято відразу набрало характеру міжнародної маніфестації.

Україна не має своїх дипломатичних представників в Женеві, її колонія дуже не численна (в Українському Клубі об'єднано лише 18 осіб, з котрих половина студенти) але Україна в Женеві, як і взагалі в Швейцарії, добре відома і користується повагою. Колонія наша живе дружно і солідарно та має численні зв'язки, і, так мовити, вже має визнане горожанство на міжнароднім форумі. Де-хто з земляків вже має соціальне становище або

зпоріднені з женецькими родинами. Завдяки цьому на це свято українська колонія була запрошена в характері рівноправної народності і дозволено їй було в іштувати окремий павільон національний. Український Клуб для того обрав спеціальну комісію, до котрої належали усі наші пані під голуванням Елизавети Карі, жінки відомого адвоката. Треба при цій нагоді зазначити, що усі пані працювали дуже ретельно, не покладаючи рук, але успіхом наш виступ в головній частині обов'язаний як раз цій пані Карі, котра завдяки своїм зв'язкам і енергії змогла побороти численні перепони, що їх, як і треба було сподіватися, іноді було по-над сили.

Сімнадцять окремих держав, а по-між ними і Україна, приймали участь: Німеччина, Англія, Австрія, Данія, Злучені Держави Північної Америки, Фінляндія, Франція, Італія, Польща, Голандія, Румунія, Росія, Швеція, Чехословаччина, Швейцарія, Югославія і Україна. Окрім того було ще інших 8 павільонів женецьких. Кожний павільон мав окрему національну назву. Наш український досить влучно охрестили швейцарці «Веселий Куток» і дійсно мав він не аби - який успіх і моральний, скорше національний, і матеріальний. Українці дали заробити загальній касі Антитуберкульозної Ліги коло двох полов. тисяч франків шв. або 500 доларів! За це практично українська колонія в Женеві матиме до розпорядимости два ліжка для хворих своїх земляків, котрих слава Богу ще немає, але як трапляється. Організаційний комітет видав і розповсюдив напередодні відкриття щось біля 50 тисяч спеціальної брошури-програми свята, де на сторінці 31 зазначена Україна — «Веселий Куток» і перечислені атракціони та закуски, буфет, національні страви, напитки і продаж українських вишиванок, килимів та інших виробів народних. Ці останні Український Клуб одержав від жіночої кооперативи у Львові «У. Нар. Мистецтво» пані Макух-Павликовська, потім від Жіночого Українського Союзу в Празі від пані З. Мірної, від «Жіночої долі» з Коломиї і нарешті від Гуцульського Мистецтва в Косові через п. Куриленка. Усі ці інституції дуже радо відгукнулися і зробили все залежне, аби улегшити завдання наше. Усі майже надіслані речі були спродані і за покриттям вартости, яка буде повернута, залишається ще досить кругленька квота на користь справі. При цій нагоді складаємо всім сердечну подяку, а також пані N з Праги, котра подарувала 20 артистично виконаних малюнків для програмок концертного відділу.

Цей останній складався головню з хороших співів нашого студентського товариства «Україна» під диригуванням проф. консерваторії п. Вілемса, фламандця, нашого приятеля. Він, не знаючи ані одного слова по українськи ані на іншій слов'янській мові, з великої любови до української музики навчив хор з 12 осіб, з котрих лише половина українці, добре і вправно співати. Хор мав цілком заслужений успіх у виконанню народних пісень. Натомість сольові співи впрост не могли виконуватися через галас і шум кількох-тисячної юрби та музики окремих павільонів.

Але найбільший успіх мали національні танки нашої молоді, котра танцювала гопак, козачок, коломиїрку (чотири пари) та запорожця. Ще танцювала пара дітей в національному убранню: хлопчик 5 років і дівчинка 6 років. Діти танцювали також і з дорослими та мали надзвичайний успіх. Під час виконання артистичної програми неможливо було протовпитися до «Веселого Кутка»: український павільон був наповнений по береги і буфет торгував краще, як всі інші. Клуб Український спровадив ще з Парижу студента бандуриста п. Татарулю. Він мав успіх у виконанню свого народнього репертуару серед присутніх аматорів народнього мистецтва. Між иншим грав він для відомого вченого етнографа проф. Байї і також для кількох впливових гостей з Ліги та швейцарського уряду.

Що-до перевтоми, так нема чого й казати: усі виконавці та упорядчики і, головню, упорядчиці впрост падали з ніг, бо витримати працю впродовж п'ятьох днів зранку до пізнього вечора або краще сказати ночі, дійсно було не легко! Окрім наших шістьох пань - українок: Е. Карі, Г. Чикаленко-Келер, І. Бачинської, О. Коновалець, С. Горловецької та О. Федакової

Український «Веселий Куток» на базарі Червоного Хреста в Женеві.

помагали ще інші пані-швейцарки з найлішого товариства, а по-між ними мусимо зазначити пань: Е. Амман, Бос-Брюгер, Бюшен, Е. Дюнан, Н. Гросфіле, Ш. Патрю, Ж. Рамю, А. Роша, Р. Зіґріст, Альберт, Фльорі, Е. Пажер. Усі вони були в чудових народніх українських строях, про які подбав Клуб, так само як і співаки та танцюристи. Це надавало національний колоріт і робило надзвичайно миле вражіння.

Як українська колонія так і, усі ці пані - розпорядчиці на видатки по організації української хати-павільйону повносили певний внесок грошима.

Український куток уявляв з себе народню хату розмальовану ориґінальними малюнками з альбому «Мистецтва Степової України». Кон був прикрашений килимами, на столиках скрізь були жовто-блакитні квіти і навіть висів образок-ікона, уквітчана рушниками і квітами. Оскільки українська колонія вив'язалася успішно з свого завдання, може послужити комплімент місцевого російського православного священника, котрий висловився, що українці «перещеголяли» росіян та й усіх слов'ян.

Одначе не обійшлося і без інциденту: поляки запротестували проти українського кутка і напису Україна та наших прапорів, бо... немає жадної України і немає українського уряду. З огляду на благодійну мету українці цілковито ухвалили залишити все на руки господарі швейцарців. Врешті мусіли українці написати над «Україна» — «українська колонія в Женеві», що зрештою і справедливо, але те саме зробили і для росіян. Місцеві газети тим не менш і даліше продовжували поміщати справоздання зі свята, згадуючи завше Україну як рівновартну серед інших.

Український Хор на базарі Червоного Хреста в Женеві.

Найбільше нам співчували італійці, котрі були сусідами та запросили наших танцюристів — (хлопчика і дівчину) танцювати у них, і потім приходили дякувати та висловлювати співчуття. Так само і чехословаки були нам прихильні. Москалі заховувалися досить тактовно і, коли вже у себе вмірали з нудьги (так і казали!), приходили до нас, до українського «Веселого Кутка», щоби відпочити та послухати українських пісень.

Яка це була дійсно популярна пропаганда, найкраще скажуть числа. За ці 5 днів на базарі-виставі перебувало більше, як 70 тисяч осіб і кожний з них обов'язково заходив до «України» та наочно мав нагоду порівняти відрубність української нації від московської та польської. За цей час дійсно українська справа придбала собі не мало приятелів і Український Клуб тепер розмірковує можливість заснувати незабаром (в-осені) спільне товариство для вивчення України на швейцарському ґрунті і швейцарськими вченими.

Колиб усі українські колонії могли так працювати в згоді!

Е. В. Б.

П'яти роковини смерти С. Петлюри. В Перемишлі.

Товариство українських політичних емігрантів у м. Перемишлі, зорганізованих у Відділ Українського Центрального Комітету в Польщі, в дні 24-25 травня б. р. улаштувало обходини п'ятої річниці мученицької смерти Головного Отамана Військ УНР св. пам. Симона Петлюри.

Урочисті обходини склалися з двох частин: панахиди і урочистої академії.

24 травня в місцевій православній каплиці православний священник при участі українського хору, складеного з емігрантів, відслужив по небіжчикові панахиду, а на другий день — 25 травня — в салі Українського Товариства «Бесіда» відбулася урочиста академія.

На панахиду прийшло дуже багато українських громадян, серед яких переважала академічна і середнь-шкільна молодь. Досить обширна православна каплиця, розрахована на 150-200 чол., ледве вмістила тих, що прибули сюди, аби з молитвою на устах і болем у серці віддати пошану національному героєві України. Були тут присутні також офіційальні представництва від майже усіх місцевих українських інституцій і 3-х військових представників од місцевої залози.

Настрій на панахиді був величаво-поважний і, колиб не кілька моментів, що диссонансом відбилися як в той самий день у каплиці, так і пізніше — в місцевій клерикальній пресі українській, — панахиди моглаб полишити по собі на довший час дуже гарне, глибоко-копримне вражіння.

Академія пройшла надзвичайно гарно. Тут мусимо підкреслити той урочистий і імпазантний характер, якого ця академія в п'яту річницю смерті вождя українського народу на терені Перемішля набрала. В наші дні явище дуже відрадне й приємне.

В dniu жалоби саял Укр. Т-ва «Бесіда» дуже гарно була прибрана в дуці національнім. На фронтівій стіні салі красувався портрет св. пам. Симона Петлюри, а над ним хрест — відзнака «Визволення» в побільшеному розмірі, на зразок хреста — відзнаки, випущеного Українським Воєно-Історичним Товариством, себто з тризубом, п'яттю кулями і датою катівського чину. Навколо портрета українські рушники і український національний прапор.

Урочистість розпочинається о годині 19. 30. Сая, що вміщає коло 350-400 осіб, переповнена по береги. Переважає серед присутніх академічна й середнь-шкільна молодь. Старших громадян 25-30 осіб. Настрій урочисто-святотчний.

Академію відкрив Голова Товариства українських емігрантів Др. Петро Шкурат. На його слова: «В унісон з цілим українським народом, чистими устами і чистим серцем вшануймо пам'ять національного героя і мученика за найвище благо нації», — всі присутні на салі встали з місць і з пошаною схилили голови перед портретом Головного Отамана. По скінченню цієї величавої до сліз проймаючої хвилі наступило відчитання рефератів і співи.

Перший реферат виголосив найстарший віком емігрант, полковник артилерії Б. Палій-Неїло. Він в надзвичайно цікавий спосіб, з властивою йому простотою й сердечністю, намалював три фрагменти його особистої зустрічі з небіжчиком св. пам. Симоном Петлюрою, а саме:

- 1) Юнацькі часи в Полтаві;
- 2) В кабінеті Генерального Секретаріату Військових справ у Києві і;
- 3) В Ставці Головного Отамана Військ УНР на ст. Хриплині в 1920 році.

Фрагменти ті, незнані ще тутешньому суспільству, яскраво охарактеризували св. пам. Симона Петлюру, як великого патріота України. Поважний референт, знаний тут, як людина безстороння, щиро зазнайомив присутніх в своїх фрагментах з ідеалами, якими були натхнені молодечі мислі й серце юнака Симона Петлюри, вивів на світло ті головні завдання, які Симон Петлюра, яко Генеральний Секретарь військових справ у Києві, ставив собі за мету в перші дні великого здвигу національного на Україні в році 1917-му, як рівнож правдиво й зовсім безсторонне освітлив ті плани й шляхи, якими Симон Петлюра, будучи в ролі Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР, з твердою вірою у добрий кінець провадив нарід український до завітньої мрії-мети: державности української.

Реферат цей зробив гарне вражіння.

По рефераті полковника Палія-Неїла, мужеський хор «Молода Громада» під батутою магістра Ю. Вахнянина відспівав твір Людкевича «Ой Морозе, Морозенку».

Вибір цієї пісні був надзвичайно вдатний, а гармонійно-артистичне виконання її у великій мірі причинилося до містичного настрою академії.

Далі слідував реферат Д-ра Петра Шкурата, зачатий словами великого співця української недолі Тараса Шевченка:

«Молись сину, молись!

Пого за Україну замучили колісь!

Зміст реферату був такий:

25 травня 1926 р. о год. 2. 10 попол. на улицах Парижа, насмною рукою ката замучили голову Держави і прапороносця української ідеї — С. Петлюру.

Перемігши українську армію в збройній боротьбі і змусивши її залишити батьківщину, Москва ще не була певна своєї перемоги — і мала рацію. Українська армія хоча опинилась на еміграції, але не скайтулювала і не похилила в діл прапора українсько-визвольних змагань за власну державність. Ми знаємо з історії війн, що так довго існує полк, як довго існує полкове знамя-прапор. Наколиж ворогові вдається забити прапороносця і відібрати прапор, полк перестас існувати. Ми знаємо випадки з французько-німецької війни або російсько-турецької, що під час тяжких боїв, коли гинуло майже 0,9 полку, — то прапороносець здирав з дерева прапор і ховаючи його на грудях, як найбільшу реліквію, рятував честь свого полку. Москва постановила забити прапороносця української ідеї С. Петлюру, а цим самим позбавити українську ідею прапору, під яким наріцї український борювся за своє визволення. Здавалось би, що на еміграції не тяжко виконати, тим більше в центрі Європи, в найбільшій столиці світа, але червоні московські володарі в справі знищення своїх ворогів — йдуть точними слідами своїх чорних попередників — царів. Наприклад, з історії знаємо, що за царствования Петра I московські посіпаки зловили в Австрії непокірного його сина Олексія, потім привезли до Петрограду. Так само на приказ царський тогочасні чекісти Петра I, не дивлячись на протести володарів Європи, викрали в Гамбургу українсько-політичного емігранта Войнаровського і вивезли до Росії. Отже й тепер червона Москва вислала на стежі цілі хмари чекістів. Свої земляки теж де-які допомогли в цій справі, свідомо чи несвідомо подаючи інформації про С. Петлюру. Чати вибравши слушний момент, коли С. Петлюра йшов з обіду, насмною рукою п'яту кулямо забити носія українсько-державного прапору.

Постріл, жертвою якого впав Голова Держави, був скерований проти української справи. Це ясне для кожної безсторонньої людини. Для злочинця і для тих, хто стоїть за ними, не ходило про особу С. Петлюри, але ходило про ту справу, якій він служив. Мотиви і пояснення Шварцбарда, мовляв, це була помста за погроми жидівські це огидна і фальшива брехня. Невжеж треба було аж п'ять років чекати, щоб помститися на тім, хто завше ставав в обороні жидів? А чогож за ті страшні жидівські погроми в Кишиневі, Одесі і інших містах ще за часів царату, ніхто не мстився на ініціаторах і провідниках цих погромів? Зі смертю С. Петлюри нагінка на українство не припинилась, а навпаки прибрала характер масового організованого походу на українців і українці з обвинувачелів опинились в ролі оскаржених. Замість обвинувачувати Шварцбарда, на лаву оскаржених посадили українську ідею. Ворожа лава організованого жидівства, москалів без ріжниць переконання виливали цілі відра помий на найбільші наші святощі, з піною на устах старалися зогидити українську ідею визвольного змагання і представити в очах цілого світа, як звичайний бандитський рух. Отже незалежно від того, як хто дивився на особу С. Петлюри, треба підкреслити, що особа С. Петлюри тісно зв'язана з ідеєю української державної незалежності і вилучити його не

м о ж н а . Наклепи і напади на особу Петлюри це напади на українську ідею. Навіть над свіжою могилою не припинились ці напади. Статті та інформації світової преси часто густо фантастичні і суперечного змісту.

Постарасмося простежити його власні думки про державні справи, а рівнож безсторонне підійти до характеристики постаті С. Петлюри. Чому як раз йому судила доля стати на чолі українського народу в його визвольних змаганнях за державну незалежність? — Ми знаємо, що в відповідальній хвилі нашої історії, в ті критичні хвилі, коли на терезах історії важиться доля українського народу, з глибин нації повстають особи, що на них наче зосерджується вся її потенціально сила. Це позначається, звичайно, в момент національних революцій, коли з найбільшою яскравістю виявлялись непереривність державних традицій української нації, життєвість її прагнень до власного незалежного життя. В наш час тої великої революції на Сході Європи, що ми її свідками були, вождем народу, що йому доля ввірила провід в державному життю нації, — був Симон Петлюра. С. Петлюра, глибокий патріот український, душою і тілом відданий справі визволення батьківщини, волею долі і обставин поставлений на чолі мас, послідовно і до краю боровся за самостійність України. В своїй діяльності йшов С. Петлюра шляхами, в правдивість яких широко вірив. Можна заперечувати спасеність цих шляхів, можна не погоджуватись з цим напрямком, але не можна відобразити С. Петлюри його високу ціль — державність українська.

Історія ще не дала свого остаточного вироку. С. Петлюра, навіть небіжчик, надто ще свіжий матеріал для неї. Не треба дивуватись нападам і клепакам де-яких пігмеїв. З історії визвольних рухів як українського, так і інших народів ми знаємо, що настрої і симпатії мас мінливі і залежні від успіху. Наколи успіх осягнеться, маса боготворить свого провідника, виспівує йому пісні і за життя ставить йому пам'ятник. Наколиж нарід в своїх змаганнях потерпіть невдачу — о, маси тоді жорстокі і безщадні! Вони не зостановляються критично і не шукають причин невдачі в собі самих. Всю вину і злобу виллювають на провідника, якому ще вчора співали Осанна, а сьогодні кричать: распни його!!!

Так було за гетьмана Дорошенка, Мазепи, так і тепер. Ріжно підходять і ріжно оцінюють діяльність С. Петлюри, але для нас сучасників невикликає сумніву, що ім'я С. Петлюри не можна стерти з визначніших сторінок нашого національного-державного чину в найвідповідальніший час нашої історії і для нас ясно, що його ім'я займе на тих сторінках почесне місце.

Кінець реферату складався зі знаних вже нам всім тих думок св. пам. Симона Петлюри, якими Головний Отаман не раз ділився за свого життя з українським суспільством на сторінках «Тризуба» і які, служили, служать і будуть служити дороговказом українському народові в його визвольних змаганнях.

Реферат виголошено з великим умінням, а вислухано його присутніми від початку й до кінця з неслабучою увагою.

На закінчення програму академії хор ще виконав дуже удаєтно пісню Колесси «Тим, що впали». Та тим програм не скінчився. При останніх звуках пісні, з грудей усіх присутніх вирвалося могутнє «Ще не вмерла України»...

Гимн проспівано стоячи і з великим піднесенням; зір усіх скеровано до образу того, який за здійснення ідеї гимну, за безсмертність України, за її щастя й волю перший чинно зі зброєю в руках до бою став і вірним гимнові до останнього зітхнення залишився.

Величя то була хвиля. Прорвалися душі, в одну цілість злилися в змісті національного гимна натхнені серця українських патріотів... З громовою силою пролунали перші слова святої пісні й нестримним потоком довго лилися її мелодійні звуки. Мало було їм місця в стінах салі. Вирвалися вони під одкрите небо й летіли далеко, далеко... Неслися слова українського гимну на всі сторони світа, як протест проти кривди, як вимога людської й Божої справедливості; линули вони й на широкі

простори поневоленої України, яко заклик до віри твердої в перемогу правди української; яко заприсягнення вірності ідеї, що у серцю своїмому носив і мученицьку смерть за неї з руки ката московського найбільший патріот України св. пам. Симон Петлюра прийняв.

По закінченню гимна саяя поволі спорожніла. Гуртками розходилися присутні по своїх домівах, ділючись вражінням од академії. І не в одного емігранта дзвеніла у вухах рідна мелодія, а в душі, немов цвіт, підсиленій живою влагою в суху погоду, будилася енергія до витривалої й спокійної національної праці на чужині; зміцнювалася віра, що таки настане той щасливий час, коли «... запанусь і ми, братці, у своїй сторонці!...»

* * *

Академія в Перемишлі лишила по собі вражіння глибоке. Спогад про цю урочистість завжди буде наймиліший, найприсмішій. Підкреслимо наймиліший і найприсмішій, бо той високо-піднесений настрій, який панував на академії вразус, що наддніпрянців і наддністрияців безперечно однаково болить недоля України. Особливо це помітно серед молоді, яка не вся очевидно, поділяє думку пілмеїв, які — висловлюючись словами останнього референта — ще її досі нападають на особу св. пам. Симона Петлюри і тим самим свідомо причиняються до затемнювання світлого моменту визвольних змагань українського народу.

Судячи по числу прибувших на академію місцевих громадян-українців, можна зробити висновок, що психика локального паріотизму мало-помалу змінюється і то в ліпший бік. Місто національної єдності починає відбудовуватися. Дай Боже, щоб так пішло і далі. То тільки вийде на користь нації.

* * *

Дивно вражала відсутність на Академії старшин бувшої Галицької Армії, що брала з Армією УНР участь в боротьбі з москалями. В Перемишлі їх є досить. На це явище звернув свою увагу навіть місцевий орган «Український Голос», який в числі 20 (596) з дня 7 червня умістив про академію замітку в доброму тоні.

Чому ж то наші комбатанти не прийшли? Невжеж не знали? Чи може забули, що у культурних народів існує звичай, зобов'язуючий комбатантів до обов'язного віддавання пошани померлим лицарям.

В пошані до маєстату смерті навіть найзапекліші вороги культурні схиляють своє чоло. Не хочеться вірити, щоб у нас то було інакше!

М. Стечишин

ВІДРЕДАКЦІЇ

Решту матеріялу призначеного до цього числа, в тому числі і інші статті, присвячені пам'яті П. Холодного, — буде вміщено в наступному числі.

Зміст

— Наріж, неділя, 21 червня 1931 року — ст. 1. — В. П р о к о -
п о в и ч . Пам'яті П. Холодного — ст. 2. — М. К о в а л ь с ь к и й .
Із розмов з П. Холодного — ст. 12. — П. Г. Конгрес в Будапешті та Ук-
раїна — ст. 20. — Е. В. Б. Український тиждень в Женеві — ст. 25. —
П'ять роковини смерті С. Петлюри — ст. 28.

Редакція і адміністрація: 42, rue Denfert-Rochereau, Paris(V)
Tél. Danton 80-03.

Для переказів у Франції: «Le Trident», chèque postal 898.50, Paris.
Р. дагус — Комітет. Адміністратор: Іл. Косенко.
Le Gérant: M-me Perdrizet.